АРХЕОЛОГИК МАНБАЛАР ВА УЛАРДАН МУЗЕЙЛАРДА ФОЙДАЛАНИШ ҲАҚИДА

Toshboyev F. Jizzax davlat pedagogika universiteti professori, t.f.d. (DSc),
E-mail: furqattoshboyev1973@gmail.com
Tel: (93) 303 46 33

Аннотация: Мазкур мақолада археологик тадқиқотлар натижасида аниқланган моддий манбалар, уларнинг тарихий-маданий аҳамияти ҳамда музей экспозицияларида намойиш этиш имкониятлари таҳлил қилинади. Дафн иншоотлари ва бошқа ёдгорликларда қайд этилган кулоллик идишлари, қурол-яроғлар, зеб-зийнат буюмлари, металл буюмлар ва бошқа ашёвий манбалар минтақа қадимги аҳолиси ижтимоий-иқтисодий ва маданий ҳаётини ўрганишда муҳим манба бўлиб хизмат қилади. Мақолада мазкур археологик топилмаларни музейларда илмий тизимлаштириш, консервация қилиш, экспозиция ва интерактив кўргазмаларга киритишнинг асосий тамойиллари ҳам ёритилади.

Калит сўзлар: Уструшона, мозорқўрғон, археологик манба, моддий маданият, катакомба, дафн маросими, қурол-яроғ, тақинчоқ, мунчоқ, кўзгу, музей, музей экспозицияси, археологик мерос.

Марказий Осиёнинг қадимги тарихини ўрганишда археологик ёдгорликларда ўрганилган моддий манбалар алоҳида аҳамият касб этади. Айниқса, мозорқўрғонлар материаллари дафн маросимлари, диний эътиқодлар ва жамиятнинг ижтимоий тузилиши ҳақида тасаввур бериши билан биргаликда, иқтисодий муносабатлар ва маданий ҳаётнинг турли шаклларни ўрганишда муҳим ўрин тутади. Уларда ўрганилган моддий манбалар (кулоллик идишлари, қурол яроғ, зеб-зийнат ва бошқа рўзғор буюмлари) Жиззах вилояти тарихи ва маданияти давлат музейига топширилган. Ушбу топилмалар биринчидан, халқимизнинг қадимдан юксак маданият сохиблари бўлиб, ҳунармандчилик маҳсулотлари ишлаб чиқариш борасида ҳам юқори даражадаги ишлаб чиқариш кўникмасига эга бўлганлигини кўрсатса, иккинчидан ушбу топилмаларнинг музей фондларига қўйилиши халқимизда шонли тарихи ва бой маданий меросидан фахрланиш ҳиссини кучайтиради.

Мавжуд археологик, ёзма ва этнографик манбалар юртимизда қадимда яшаган таҳолида металлсозлик, ёғочга ишлов бериш, кулоллик ва тўқимачилик соҳасининг юксак даражада ривожланганлигини кўрсатади. Уй-рўзғор буюмлари орасида тўқимачилик маҳсулотлари – гилам, кигиз, олача, сўзана, турли хил кийим бош, от анжомлари, хуржун ва ҳ... кабилар ясаш алоҳида аҳамият касб этган. Улар Марказий Осиёнинг бошқа ҳудудлари жумладан, хунларга оид қабрлардан топилган манбаларга ўхшайди [Тошбоев Ф.Э., Inomova M.F. I.: 173-175][1]. Ушбу қабилаларга оид 2,6 м, х 1,95 м келадиган рангли гилам ўрганилган. Уни тўқишда яшил, сариқ, тўқ қизил ва қора қизил рангли иплар ишлатилган. Гиламнинг атрофига 24-28 ммли кичик катакчалар шаклида нақш солинган. Унинг ўртасга яшил ип билан 9 та дарахт, 4 жуфт буғу, қуш, 5 жуфт арслон ва ер ҳайдаётган ҳўкиз тасвири туширилган. [Хўжаев А.: 228]. Бу топилмани ҳозирги пайтда чорвадор аҳоли томонидан тўқиладиган тўшама буюмлар билан солиштириб кўрадиган бўлсак, чорвадорларда бу каби буюмлар тўқиш анъанасининг жуда қадимдан мавжуд бўлганлигини англаш мумкин.

Қадимги аҳолининг кийим боши, иссиқ ва совуққа мослиги, тоғу- тошда юриш, отда чопиш ва ҳамда химояланиш учун жуда қулайлиги тарихий ёзма манбаларда кўп ёритилган. Антик давр тарихчиси Арриан, скифлар учун бебаҳо терилар ва ундан тайёрланган турли хил буюмлар олтин ва кумуш даражасида қадрлангани, ҳайвонларнинг майин жунларидан қаҳратон қишларни ҳам писанд қилмайдиган ўтовлар ясалгани, ҳатто ҳайвонлар терисидан ўқ ўтмайдиган қалқон, эгар жабдуқлар тайёрланганини таъкидлайди [Арриан.: 133]. Эчки ва туянинг жуни ҳамда, от думи ва ёлларидан энг пишиқ арқонлар тўқилган. Археологик экспедициялар вақтидаги кузатишларда чорва моллари юнги ва терисидан юқорида санаб ўтилгани каби буюмларни тўқиш ва ясаш Уструшонанинг тоғлик ҳудудларида ҳозир ҳам давом этаётганлигининг гувоҳи бўлдик.

Уструшона мозорқўрғонларида ўрганилган сопол идишлар орасида хурмачалар кўпчиликни ташкил этиб, улар анча пишиқ ва силлиқ ясалган. Улар ўз ташқи кўринишлари жаҳатидан айрим ҳолларда кўзаларга ўхшаб кетсада, уларнинг гардиш айланаси кенглигидан бу турдаги сопол идишларни ажратиш мумкин. Барча сопол идишлар каби хурмачаларни пишириш ҳам сифатли тарзда амалга оширилган. Хурмачаларнинг кўпчилиги гирдиғум-паст бўйли, тагдони

[1]Тошбоев Ф.Э., Inomova M.F. Ustrushonada o‘rganilgan moddiy manbalar va ulardan muzeylarda foydalanish haqida // Muzeyshunoslik XXI asrda tadqiqotlar, an’analar va innovatsiyalar Xalqaro ilmiy-amaliy anjuman materiallari To‘plami. 2- kitob. - Toshkent, 2022. - Б. 173-178.

текис ва кенг, оғиз қисми билан тагдонининг диаметри бир-бирига мос. Уларга чизма нақшлар бериш учун тўлқинсимон ва тўғри чизиқлардан фойдаланилган. Бу чизиқли безаклар ўткир учли асбоб ёрдамида идишнинг ҳали қотиб улгурмаган сиртига чизилган. Айрим хурмачаларга эса умуман безак берилмаган**.** Идишлардаги қатор тўлқинсимон чизиқлар тароқсимон кўринишда амалга оширилган. Кўпинча тўлқинсимон чизиқнинг икки томонидан худди шундай кўп қаторлик, бироқ тўғри – горизонтал чизиқлар ўтказилган [Тошбоев Ф.Э.: 103-107]. Баъзи идишлар гардишининг пастки, бўйин қисмига ўйиб хоч шакли туширилган.

Мозорқўрғонларида баъзи кўзачалар кулоллик чархида сифатли, майин тупроқ лойидан ясалган бўлиб лой таркибига бошқа аралашма қўшилмаган, хумдонда сифатли қилиб, ҳамма жойи бир хилда пиширилган. Идишнинг сирти жигарранг ангоб билан бўялган. Ангоб баъзи жойларга қалин берилган. Идишнинг бўйнига яқин жойида валиксимон бўртма айлана ўтказилган, оғиз гардиши сиртга бироз қайрилган. Бу идиш оғиз гардишининг диаметри таг қисми диаметридан анча катта. Бу тоифадаги кўзаларда кўпроқ ўтроқ ҳаёт соҳиблари томонидан ишлаб чиқарилган сопол идишларга хос хусусиятлар мавжуд [Пардаев М.Х.: 54].

Бундан ташқари мозорқўрғонлардан хумча, пиёла, қозон, ёғлоғи (кружка), мустахара (фляга) каби идишлар ҳам ўрганилган. Бу сопол идишлар мозорқўрғонлар даврий санасини белгилашда устивор хусусиятларга эга, Л.М. Левинанинг Ўрта Сирдарё бўйи сопол идишлари классификациясида, Қовунчи маданиятининг биринчи ва иккинчи босқичларида Сирдарёнинг қуйи кисмидан кириб келган “Жети-Осор” жамоаларининг таъсири кучли бўлганлиги, учинчи босқичда эса, ҳудудга ўтроқ воҳа Сўғд таъсирининг кучайганлиги тўғрисидаги фикрини тасдиқлайди [Левина Л.М**.:** 78]. Юқорида санаб ўтилган моддий манбаларга эга мозорқўрғонлар, антик даврда Ўрта Осиёга кўчманчиларнинг навбатдаги оммавий кириб келиши ва Уструшона ҳудудида яшаган чорвадор жамоаларининг яшаш тарзи, маданияти, хўжалиги ва жамият тузилиши ҳақида кўплаб маълумотлар беради.

Уструшона мозорқўрғонларида ўз сифатини йўқотмаган темирдан ясалган ўткир тиғли қуроллар кўплаб қайд қилинди Орадан икки минг йилдан ортиқ вақт ўтишига қарамай, бу жанг қуроллари ўзининг сифати ва асл ҳолатини маълум миқдорда сақлаб қолган. Бу эса, антик даврда Уструшонада ҳунармандчиликнинг металлсозлик соҳаси ҳам юксак даражада тараққий этганлигини кўрсатади [Гумилев Л.: 52]. Аслида туркийлар металлургияни

тараққий эттириб, ўз қўшинини қайта қуроллантириб, зирхли суворилардан танланган зарбдор қисмлар ташкил эта олган эдилар. Улар шохли ёй, зирҳ кўйлак, найза, қилич, ўткир суворий шамширлари билан қуролланишган. Ёзма ёдгорликларда келтирилган ушбу қисқа хабарлар Уструшона мозорқўрғонларидаги археологик материаллар орқали яна бир бор ўз тасдиғини топмоқда.

Тарихий манбаларда Уструшонадаги Минк рустоқи ва Марсманд шаҳарларида тайёрланадиган темир қурол-аслаҳалар ҳақида маълумотлар берилган. Айтишларича, бу қурол-аслаҳалар билан “бутун Хуросон таъминланган ва Бағдоддан то Ироққа қадар кўплаб жангчилар қуролланишган” [Грицина А.А.: 75-78]. Уструшоналиклар томонидан тайёрланган қурол-аслаҳаларнинг бундай кенг тарқалиши шубҳасиз, унинг сифати ва нархининг оммага мос бўлишидир. Бу албатта хом-ашё билан боғлиқ бўлган. Шу ўринда айтиш мумкинки, ўлканинг тоғли ҳудудларида темир, олтин, мис, кумуш, купорос, ақиқнинг йўл-йўл тури ҳамда туз конлари ишлаб турган. Уструшона мозорқўрғонларида ўрганилган қурол-яроғлар Уструшона аҳолиси орасида ҳарбий касб ва қуролсозлик маданиятининг мавжуд бўлганини кўрсатади. Қуролларнинг техник хусусиятлари, металл сифати, ишланиш услуби ва безак элементлари орқали қадимги металлургия ва ҳунармандчилик тараққиёти ҳақида ҳам хулоса чиқариш мумкин.

Музей фондларига топширилган топилмалардан бири 2019 йилда Зомин тумани, Хатаб қишлоғида бузилган қабрдан топиб ўрганилган най ҳисобланади. Суякдан ясалган най қолдиғи юртимизда яшаган аҳоли томонидан илк ва ривожланган ўрта асрларда мусиқа сбоби сифатида кенг фойдаланилган. Бу мусиқа асбоби – най, халқимиз орасида “Ғажир най” дейилган. Ушбу найнинг сақланиб қолган узунлиги 23 смдиаметри 2см. Найнинг устки томонидан 4 та (5 синган) бир хил ўлчамдаги тешикчалар бор. Мусиқашуносларнинг таъкидлашича бу най ғажирнинг бош қанот суягидан ясалган. Бу найнинг илк ўрта асрларга оид қабрдан чиқишига қараганда, ундан фойдаланиш ҳам қадимдан мавжуд бўлган. Яқин вақтларгача Зомин воҳаси, Қашқадарё ва Сурхондарё ҳудудларида бу асбобдан фойдаланишган. Ўз вақтида бу най жуда ёқимли куй таратиши билан машҳур бўлган.

Шундай қилиб, мозорқўрғон материаллари археологик манба сифатида қадимги аҳолининг моддий маданиятини тиклаш, ижтимоий ва этномаданий жараёнларни аниқлаш ҳамда диний-маънавий тасаввурларни реконструкция қилиш имконини беради. Умуман олганда, археологик ва ёзма манбадардаги

таҳлиллар, қадимги уструшоналиклар амалий санъатининг юқори даражада ривожланганлигидан далолат беради. Ҳалқимизнинг ҳунармандчилик билан боғлиқ бу каби анъаналарини ўрганиш, мавжуд материалларни асраш ва музейлаштириш, маънавий баркамол авлодни шакллантиришда муҳим аҳамиятга эга.

Тезис юзасидан бир қанча таклфлар илгари сурмоқчимиз: 1. Уструшона мозорқўрғонларида ўрганилган қурол-яроғлар асосида уларни музей экспозициясида алоҳида «Уструшона ҳарбий маданияти» бўлимида жойлаштириш мақсадга мувофиқ. Уларнинг ёнига қуролнинг вазифаси, ясалиш технологияси, археологик топилган жойи ва тахминий хронологияси ҳақида қисқа илмий ахборот берилиши керак.

2. Уструшона мозорқўрғонларида ўрганилган зеб-зийнат буюмлари асосида музей экспозициясида зе-зийнат буюмлари атрофида «Қадимги Уструшона зеб зийнатлари» мавзусида алоҳида изоҳ бериш илмий жиҳатдан самаралидир.

Мозорқўрғонларда қайд этилган моддий ашёлар таркибида қозон, товоқ, коса, пиёла каби сополдан ясалган маиший буюмлар ҳам муҳим ўрин тутади. Қабрга марҳум билан бирга кундалик ҳаётда ишлатилган буюмларни қўйиш анъанаси инсоннинг «нариги дунё» ҳақидаги тасаввурлари билан боғлиқ бўлган. Бундай буюмлар орқали қадимги аҳолининг кундалик турмуши, ҳунармандчилиги, овқатланиш маданияти ва маиший эҳтиёжлари ҳақида маълумот олиш мумкин. Мозорқўрғонлардан топилган буюмларнинг қиммати уларнинг алоҳида-алоҳида мавжудлигидагина эмас, балки бир археологик мажмуа таркибида ўзаро боғлиқ ҳолда ўрганилишидадир.

Фойдаланилган адабиётлар:

1. Хўжаев А. Фарғона тарихига оид маълумотлар.. Фар-она, 2013. Б. 228.
2. Хўжаев А. Фарғона тарихига оид маълумотлар... – Б.203.
3. Арриан. Поход Александра. – М. –Л., Изд-во АН СССР, 1962. –С.133.
4. Тошбоев Ф.Э. Уструшона чорвадорларининг кулоллик идишлари ҳақида баъзи мулоҳазалар. Ўзбекистон тарихининг долзарб муаммолари ёш тадқиқотчилар талқинида” Ўз РФА Археология институтида бўлиб ўтган Республика илмий конференция материаллари Самарқанд, 2016. 103-107.
5. Агзамходжаев Т. Раскопки погребальных курганов близ станции Вревской // ИМКУ. № 2. Тошкент: 1961. С.51.
6. Левина. Л.М. Керамика Нижний и Средней Сырдарьи в 1-тысячилетие нашей эры… М.1972. С. 78,
7. Обельченко О.В. Лявандакский могильник. ИМКУ №2. Ташкент: 1961. С. 68.

8. Пардаев М.Ҳ., Пардаев А.Х., Жиззах воҳасининг IV-VI асрлардаги кулоллик идишлари // ЎММК, 29-нашри, Самарқанд, 1998. Б. 54,

9. Гумилев Л.Н. Қадимги турклар… тошкенбт, 2007. Б.52.

10. Бетгер Е.К. Извлечения из книги «Пути и страны» Абу-л-Касима ибн Хаукаля.... –С.226.

11. Грицина А.А. Изучение курганов в Сырдарьинской области // ИМКУ. Вып. 28. – Самарканд, 1997. – С.75-78.